

Gunst Péter

A magyar paraszti társadalom Közép- és Kelet-Európában (19–20. század)

Ha meg akarjuk érteni a körülményeket, amelyek a századfordulótól a magyar társadalomban és a politikai életben felszínre hozták a földreform gondolatát és hol erőteljesebben, hol csak lappangva a politikai viták középpontjába helyezték, vissza kell nyúlnunk a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődés kapitalista átalakulásához, a magyar iparosodás sajátosságaihoz. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a 18. és a 19. század folyamán a népesség viharos ütemben nőtt. Nemcsak a betelepítések következtében, a 18. század utolsó harmadától már semmiképpen sem emiatt, hanem mert a higiénés viszonyok lassú javulása (pl. az ásott, ill. fúrt kutak, a védőoltások megjelenése és terjedése) nyomán a született gyermekek mind nagyobb része maradt életben. A korabeli Magyarországon hagyományosan igen kevés volt a város, vagy a városias település, a növekvő népesség túlnyomó része tehát a parasztság lélekszámát növelte. A század végére a népességnek ez a megnövekedése azt eredményezte, hogy benépesültek a török kiűzése után szabadon (azaz elnéptelenedve) maradt területek, a 18–19. század fordulóján már az elszegényedés jelei tapasztalhatók egyes területeken (Felvidék hegyes részei, Erdély, és a nagyobb városokban is). Az elszegényedés ütemét gyorsította az egyenlő öröklés elve, mert az utódok ragaszkodtak fokozatosan csökkenő nagyságú telkükhöz, birtokukhoz. Az örökösödési rendszer (azaz a reálöröklés) amúgy is eleve földhöz kötötte az embereket, ellentétben az Európában elterjedt másik öröklési rendszerrel, a törzsörökléssel szemben, amely viszont egyenesen mobillá teszi a népességet, földrajzilag éppen úgy (ld. a német parasztok keletre vándorlását), mint társadalmilag.

Az 1848. évi jobbágyszabadítás minden vonatkozásban igen nagymértékben hozzájárult a magyar gazdaság fejlődéséhez, amikor a parasztságban komoly energiákat szabadított fel, megszabadítva a robotterhektől, a természetbeni járadék fizetésétől, s pénzbeli kötelezettségeitől a földesurakkal szemben, ugyanakkor azonban azzal a következménnyel járt, hogy szinte lehetetlenné tette a parasztok számára az új földekhez jutást, vagyis a paraszti terület növelését. Ami a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor jobbágyok által használt földnek minősített, az a parasztok polgári földtulajdonává vált, ami viszont allodiális föld volt, az a volt

földesurak tulajdona maradt. S mert a korabeli magyar viszonyok között, a tökeszegénység miatt a nemesség igen nagy részének, de még a közép- és nagybirtokos rétegek jelentős részének sem volt igazán más érdemleges tőkéje, mint a földje, a parasztságnak igen kevés lehetősége volt arra, hogy ezekből a földekből valamit is megszerezhesen. Ha mégis földhöz jutott részesbérlet, vagy valamilyen ledolgozási forma segítségével, úgy magas árat (a termény nagy részét, illetve sok fizikai munkát) kellett a földért fizetnie. De mert kevés volt a saját földje a megélhetéshez, kényszerből megfizette a magas földjáradékot. A nagybirtokosság azonban végső soron a saját gazdálkodásban, vagy a nagybérletben volt inkább érdekelve, mint a parasztok számára lehetővé tett földbérletben, ezért a parasztság egészének még a magas bérleti díjak mellett is csak igen kis lehetősége volt ahhoz, hogy ilyen bérletekhez juthasson. A jobbágyfelszabadítás tehát hosszú távon korlátok közé zárta a lélekszámában viharos ütemben növekvő parasztságot. Hosszú távon ez természetesen a birtokos parasztságra is vonatkozott, éppen az öröklési rendszer következményeképpen. Ez a magyarázata annak, hogy a századfordulótól fokozatosan gyorsuló ütemben jelentkezik körükben az „egyke”, a születéskorlátozás legkülönbözőbb formái terjedtek el. A szegényebb paraszti rétegek körében éppen ellenkezőleg, a sok gyerek biztosíthatta a szülők öreg korát, s ez inkább a gyerekáldás vállalásában tette őket érdekeltté.

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a parasztságnak ezeket a problémáit még elfedte a gazdaság gyorsütemű fejlődése. Az iparosodás olyan, egyszerű előfeltétele és kísérőjelensége, mint a vasútépítés, a folyószabályozás, a lecsapolások, vagy a városiasodás, új közlekedési csomópontok keletkezése, a nagyvárosok kialakulása — mindez egyszerre jelentkezett, s óriási tömegű tanulatlan kézi munkaerő foglalkoztatását tette szükségessé és lehetővé. Az 1850–1880-as években parasztok milliói kaptak munkát kubikosként ezeken az építkezéseken. A volt zsellérek nagy része szinte már csak kiegészítésként tartott állatot a közlegelőn, gondozta a ház körüli kertet, művelte meg a kis parcellát, vagy vállalt napszámot, a család létfenntartását elsősorban a talicska, csákány, lapát és ásó biztosította.

Mindaddig, amíg ezek a munkálatok munkaalkalmat teremtettek az említett milliók számára, a földkérdés nem jelentkezett. Az infrastrukturális beruházások azonban viszonylag gyorsan befejeződtek. Az 1880-as évekre véget ért a vasúthálózat nagy részének kiépítése, hasonlóképpen lezárultak a folyószabályozások. Ezzel kezdetét vette a földmunkások nagy tömegeinek visszaáramlása a mezőgazdaságba. Fokozatosan jelentkezett ez, nem egyszerre, s nem is látványosan. Csökkent az alkalmazott kubikusok létszáma, s fogyott az elvégzendő munkamennyiség. A kubikosság, általában az agrárproletár rétegek amúgy sem magas életszínvonala érzékenyen csökkent.

De nem csupán erről volt szó. Az 1870-es évektől kezdve Magyarországot is elérte a tengerentúli, elsősorban amerikai gabona versenye. Az alacsony termelési költségek és az olcsó szállítás együttes hatására az amerikai gabona olcsóbb lett az európai piacokon, mint az európai országokban a gabona önköltségi ára. Ez az egyes európai országokban más-más időben történt. Angliában már az 1840-es

években (1846-ban ezért törölték el a gabonavámokat), Franciaországban és Németországban az 1860-as évek végén. Magyarországot ez a folyamat az 1870-es évek közepétől érintette. A nyugat-európai országok védővámokat léptettek életbe (Franciaország és Németország 1878-ban), ettől kezdve a magyar gabona kiszorult ezekből az országokból.

A gabona áresése a dolgok természetéből következően elsősorban a nagybirtokot, köztük is különösen a rosszul gazdálkodó, tökeszegény közép- és nagybirtokot, az alföldi 1–3000 holdas gazdaságokat érintette. A parasztság vegyes termelést folytatott, a gabona áresését kompenzálta az állattenyésztés növelésével (volt fölös munkaereje, megtehetette). A tőkeerős dunántúli, északnyugat-felvidéki nagybirtokok gyorsan fejlődő tejjgazdaságaik révén ugyancsak jó megoldást találtak a gabonatermelés nehézségeire. A sok idegen munkaerőt foglalkoztató, tökeszegény alföldi nagybirtokok azonban nem találtak más kiutat, mint az aratórészt, valamint a különféle más mezőgazdasági munkákért természetben fizetett bérek fokozatos csökkentését. Egy-egy sommás, részesarató számára kezdetben csak néhány kiló gabonát jelentett az aratórészt kilenc- vagy tizedrészről tizenegyed-részre csökkentése, egy évtized alatt azonban elérte azt a mértéket, hogy nyilvánvalóvá vált, nem képes a családja számára a megélhetést biztosítani.

Az 1890-es évektől a két folyamat, a nagyarányú földmunkák befejeződése és a részesmunkások bérének csökkentése összefonódott, s kirobbantak az ún. agrárszocialista mozgalmak, nem véletlenül az országnak azon a vidékén, a Viharsarokban, ahol mindkét érintett réteg, a részes munkások és a kubikusok egyaránt nagy tömegben éltek. 1890–1907 között az ország számos más vidékén is, majd áterjedt a cselédekre. Ezek a mozgalmak állították a földkérdést az érdeklődés homlokterébe. Annak ellenére így történt, hogy a magyar agrártermékek kitűnő piacokra leltek a Monarchia közös vámterületén, s így elhelyezési nehézségekkel sohasem kellett szembenéznie az országnak. Az árak esését pedig meggátolták a Monarchia vámhatárain is életbe léptetett gabona védővámok, különösen 1906 után. Ekkor ugyanis a magyar nagybirtok kieroszakolta — a kormány 1905-ös megbuktatásával — a gabonavámok radikális emelését. Nem véletlen, hogy az agrárszocialista mozgalmak 1907 után csillapodtak le.

A földkérdés mégis az érdeklődés előterében maradt. Elsősorban azért, mert hiába fejlődött gyorsan a magyar gazdaság a 19. század második felében, hiába gyorsult fel ezen belül is a nemzeti jövedelem, s így a beruházások növekedése 1890 után, a magyar gazdaság fejlődése nem volt olyan gyors, hogy felszívja a mezőgazdasági munkaerőfelesleget. Gyakorlatilag az agrárnépesség 65%-a földtelen, vagy olyan, 5 holdon aluli kisparasztokból állt, akik csak kiegészítő munkavállalással tarthatták fenn magukat és családjukat. Ez a századforduló után az össznépesség mintegy 32%-át tette ki. Évtizedekig tartó konjunktúra, viharos gazdasági fejlődés sem lett volna képes felszívni ezt a tömeget, amelyik amelletts iskolázatlan is volt, tehát a mezőgazdaságon kívül csak fizikai segédmunkára lett volna alkalmazható.

A századforduló táján Közép-, Dél- és Kelet-Európa más országaiban is hasonló társadalmi nehézségek jelentkeztek. Az orosz parasztságot a világpiacon csökkenő gabonaárak szinte elviselhetetlen körülmények közé szorították. 1890–

1914 között minden második évben kormányzósági mértékű vagy annál nagyobb területre kiterjedő éhínségekkel kellett szembenéznie a kormánynak, hogy azután mindez 1905–1906-ban parasztfelkelések sorozatát indítsa el a birodalomban. Az ok az volt, hogy az 1860-as években, viszonylag magas gabonaárakat figyelembe véve állapították meg a földesuraknak a parasztok által fizetendő megváltási összegeket, s az alacsony világpiaci árak mellett még ennivalóra sem maradt elég a parasztoknak. Romániában hasonló volt a helyzet, a parasztok a magas megváltási összegeket itt sem tudták tovább fizetni, s itt az uzsora mellett a földbérleti rendszerrel összefüggő ledolgozási viszonyok is hozzájárultak a helyzet elmérgesedéséhez. 1888-ban és 1907-ben mindez (de elsősorban a rendkívül magas kamatokkal dolgozó uzsora) véres parasztlázadáshoz vezetett. Bulgáriában annyira összezsugorodott a parasztok körében a pénzforgalom, hogy a kormányzat 1890 után kénytelen volt a földadót pénz helyett terményben elfogadni. Olaszországban és Spanyolországban a magyarországihoz hasonló agrárszocialista mozgalmak törtek ki a földnélküli aratómunkások és a törpeparcellás parasztok körében, s ezek nagy része az anarchista mozgalmakkal fonódott össze (Dél-Olaszországban a szezonmunkások sztrájkjairól, Észak-Itáliában a törpeparasztok adó-megtagadásairól van szó).

Az okok mindenhol azonosak voltak: a csökkenő gabonaárak, amelyek a munkaadókat a részes bérek csökkentésére készítették, illetve a parasztok bevételeit lecsökkentették. S nagymértékben belejátszott az is, hogy ezekben az országokban az iparosodás üteme a népesség növekedésénél alacsonyabb volt. Ezekben az országokban mindenütt csak a kivándorlás hirtelen megnövekedése jelentett ideig-óráig egyfajta szelepet a feszültségek levezetésére. Magyarországot a Spanyolországtól Oroszorszáig nyúló hatalmas körív országaitól elsősorban az különböztette meg, hogy 1.) egyrészt agrárgazdasága összenőtt Ausztria és Csehország gazdaságával, s így a Monarchia nyugati fele felszívta agrártermékeit, illetve a Monarchia agrárpiacát magas védővámok védték az amerikai gabona versenytől, s hogy 2.) másrészt gazdaságának ipari szektora jóval gyorsabban fejlődött, mint a környező országoké (Észak-Itáliától eltekintve), hála a Monarchia közös pénz- és hitelrendszerének.

A kiéleződött helyzetet részben Magyarországon is enyhítette az 1880 után gyorsan növekvő kivándorlás. A világháború előtti évtizedben a Monarchia agrárpiacain a magyar mezőgazdasági terményfeleslegek teljes mértékben elhelyezést nyerhettek, a vámemelés következtében kedvező árakon. Ez lehetővé tette a bérek némi emelését a mezőgazdaságban. A világháborús összeomlás nyomán hamar kiderült, hogy óriási ellentétek feszülnek a magyar társadalomban. Ezek közül az uralkodó rétegek szempontjából a legveszélyesebbnek a nincstelen agrárproletárok földéhsége bizonyult. 1919 január–februárja során a cselédek spontán üzemfoglalásai, a nagybirtokok szövetkezetekké alakítása, amely megelőzte a földreform-törvényt, s a Tanácsköztársaság intézkedéseit, sokkal kellemetlenebbek voltak a nagybirtok számára, mint a munkásság megmozdulásai. Nem véletlen, hogy 1920-ban olyan földreform törvény született, amelyik hosszabb időre kívánta megoldani ezt a kérdést.

A forradalmak bukása után uralomra került ellenforradalmi rendszer rendkívül nehéz helyzetet örökölt. A Monarchia felbomlott, az utódállamok egymás ellen irányuló külgazdaság-politikája mindegyik állam számára hosszú távon hátrányosnak bizonyult, de különösen az lett a korábban viszonylag gyorsan iparosodó, emellett jelentős agrárfelesleggel rendelkező Magyarország számára. A mezőgazdasági termékek árai a világpiaci árszintre estek, az agrárrolló kinyílt. A magyar mezőgazdaság termelékenységének növekedése ebben a helyzetben évtizedekre megállt. Csökkentek a mezőgazdasági (elsősorban természetben fizetett) bérek, s ezzel az agrárnépesség életszínvonala is. Ezzel szemben a megmaradt országterületen gyorsan nőtt az agrárnépesség lélekszáma. A korábbi helyzet tehát magasabb szinten, jóval kiélezettebb formában jelentkezett. Az agrárnépesség 70%-a, a nincstelen vagy törpebirtokos bérmunkás rétegek helyzete azért is reménytelennek tetszett, mert 1918 után megszűnt a kivándorlási lehetőség, vagyis az a szelep, amely korábban legalább részben levezette a népességfelesleget. A magyar iparfejlődés dinamizmusa is lanyhult, a könnyűipar néhány ágazatának, vagy az elektro-gépiparnak a gyors fejlődése nem kompenzálhatta a korábban az ipari fejlődés húzóágazataként működő nehézipar, a Monarchia piacára termelő élelmiszeripar (malomipar, cukoripar, szeszipar, stb.) összeomlását, jó esetben több évtizedes stagnálását. Ez a helyzet pedig lehetetlenné tette a mezőgazdaságban feleslegessé váló rétegek elhelyezkedését az iparban.

A feszültséget növelte a világháború hatásai nyomán formálódó többirányú nyomás a földreformra. A szovjet forradalom radikális földreformot hajtott végre Oroszországban, s vele versenyezve ilyen földreformok zajlottak le a balti államokban, vagy Lengyelországban. Romániában és Szerbiában, ill. Jugoszláviában a földreform radikalizmusát különösen megnövelte, hogy a Magyarországtól elszakított részekben azt a magyar nagybirtokosok rovására, részben újonnan betelepülő román, s szerb parasztok számára hirdették meg. Csehszlovákiában részben hasonló volt a helyzet, az ottani földreform is igyekezett önállóságra képes kisparaszti gazdaságok létrehozására, lehetőleg szlovák, vagy cseh parasztok számára. Földreformokra került sor Görögországban és Bulgáriában is. A bolgár földreform nagybirtok hiányában a parasztok közötti újraosztás kommunisztikus törekvéseit mutatta, amelyet 1923-ban rendkívül véres körülmények között fegyveresen vertek le. A közvetlen és a távolabbi környezetben végrehajtott földreformok elkerülhetetlenül hasonló törekvéseket sugalltak Magyarországon is. A kormányzat azonban egyebek között a termelés vélt érdekeiből kiindulva sem kívánt belebocsátkozni ebbe a „kalandba”. A mezőgazdaság nagy feleslegeire szükség volt a külkereskedelmi egyensúly fenntartásához. (Pedig talán jó alkalmat szalasztottak ezzel el, a földreform nyomán bekövetkezett termelés-csökkenés a nyomott külgazdasági helyzetben alig lett volna érzékelhető!)

Amit a rendszer ilyen körülmények között megtehetett, az egy olyan földreform volt, amely a lehető legtöbb embernek biztosította a lehető legkevesebb földet. Az 1920. évi földreform a maga módján ezt zseniálisan oldotta meg, amikor túlnyomórészt házhelyet biztosított a nincsteleneknek, de olyképpen megoldva, hogy egyúttal politikailag „jó” magatartásra készítse őket. Azzal, hogy

nem tették kötelezővé a földjuttatást, politikai feltételekhez kötötték azt. Ezzel a falut egy évtizedre lecsendesítették.

Az alapvető kérdést azonban mindez nem oldotta meg. Az össznépeség kb. 35%-át kitevő nincstelen agrárproletár tömegek életkörülményei katasztrofálisak voltak. Nem kellett tehát sok ahhoz, hogy a földkérdés újból felszínre kerüljön. Illyés Gyula írta egy helyütt, hogy ő akkor szembesült a kérdéssel, amikor hosszú idő után a pusztára, haza látogatva rádöbbsent, hogy abból az összegből, amit ő egy nap alatt Budapesten kávéházra költött, a falun egy család egy hétig élt. Ebből a megfigyelésből keletkezett a falukutató mozgalom, amely a felszínen tartotta a földkérdést. De ugyanezt célozták egyes politikai mozgalmak. A nincstelen rétegek helyzetén kívántak javítani a földreform révén.

Tovább éleződött a helyzet a második világháború előestéjén. A visszacsatolt felvidéki területen a magyar agrárproletárok, akik a csehszlovák köztársaságban kollektív szerződés keretei között dolgoztak, s pénzben kapták fizetésüket, a visszacsatolással elvesztették szociális vívmányaikat. Panaszaik, párosulva az iparcikkek árainak megnövekedésével, százezres nagyságban találhatóak a miniszterelnökség iratai között.

Azt sokan látták, hogy nincs annyi föld, amennyire szükség lett volna. Azt is tudták, hogy a földreform nem megoldás, hiszen az öröklési rendszer következtében legkésőbb egy emberöltő múlva újra hasonló gondok keletkeznek. Azt viszont sokan nem fogadták el, hogy az egyetlen megoldás az iparosodás. Pedig a földreformnak éppen ebben az összefüggésben lett volna meg a maga jelentősége. Bekapcsolhatta volna azokat a rétegeket a belső piacba, amelyek egyébként rajta kívül rekedtek. Azokra a valóban nincstelen százazrekre gondolunk, akik a són, gyufán és petróleumon kívül semmit sem tudtak vásárolni, mert egyszerűen nem volt rá lehetőségük. A magyar népesség legalább egyharmadáról van szó, ez olyan keresletet teremthetett volna a belső piacon, ami meglódíthatta volna az ipari fejlődést, elsősorban azokban az ágazatokban, amelyek gyorsan felhalmozták a tőkét. Amíg ez nem történt meg, a magyar ipar gyakorlatilag a külső piacoktól függött. Akár a könnyű-, akár a nehézipar, vagy a gépipar egyes ágazatait nézzük, azok, amelyek nem rendelkeztek megfelelő külső piaccal, stagnálásra, vagy egyenesen visszafejlődésre voltak ítélve a két világháború között. Csak a radikális földreform teremthetett volna olyan elhelyezési lehetőségeket, amelyeknek nyomán új ipari föllendülés, az iparosodás új hulláma indulhatott volna meg.